

TAJEMSTVÍ PŮDY

Poznejte výjimečné nálezy
z českých a moravských
synagog



POŘADATELÉ:

**Regionální muzeum v Chrudimi,
město Luže a Židovské muzeum v Praze**

AUTOR: **Lenka Uličná**

S využitím hesla Luže (Jiří Fiedler, Encyklopedie židovských obcí, sídlišť a památných míst na území České republiky. Rkp. databáze s doplněními Daniela Polakoviče. Židovské muzeum v Praze). Za cenné rady patří díky Alexandru Putíkovi a Alžbětě Langové.

GRAFICKÉ ŘEŠENÍ: **Eva Holá**

FOTOGRAFIE: **Fotoarchiv Židovského muzea v Praze**

Realizace výstavy je podpořena
Fondy EHP 2014 – 2021
v rámci projektu
Tajemství půdy

LUŽE a její židé

V městěčku v chrudimském okrese je přítomnost židovských obyvatel doložena nejpozději od konce 16. století (před rokem 1570), v roce 1612 už zde stála první synagoga. Ze jmen židů, kteří se v Luži postupně usazovali, zmiňme Eliase, prvního jménem známého židovského obyvatele Luže, který se zde usadil v roce 1596. Postupně přibývají Marek, Benedikt, Samuel, Mojžíš a další.



Po Abrahamovi, který se v Luži usadil v roce 1649, zůstala vdova, krajkářka. Podobně také Rivka, vdova po Joslovi, usazeném zde roku 1664, se živila šitím a krajkami, a také Rozina, vdova po sklenáři, který se v Luži usadil roku 1679. Záliba v krajkách se projevila i v dobové synagogální výzdobě, at' už jde o krajky na synagogálních pláštících nebo velký fragment krajky dovezený pravděpodobně z Itálie, který mohl sloužit např. jako synagogální pokrývka.

Abraham Červinka je první známý představitel rodu Červinků, kteří se v dějinách lužské židovské obce objevují až do jejího zániku. V Luži se usadil v roce 1689 a vydělával si jako podomní obchodník, což byl dlouhou dobu nejobvyklejší způsob obživy lužských židů. Abraham Punčochář se v Luži usadil v roce 1696, a jeho zaměstnání je zřejmé z jeho přídomku. V roce 1702 bylo v Luži 54 židů nad 10 let věku – tvořili necelých 10 % obyvatelstva. Jakub Mojžíš, původem z Polska, se v Luži usadil v roce 1716, pro obec vykonával rituální porážky (působil jako košerák) a také vázal knihy. Simon Enoch přišel do Luže z Boskovic v roce 1723 a zastával funkci kantora neboli chazana, tedy toho, kdo zpěvem vede židovskou bohoslužbu.



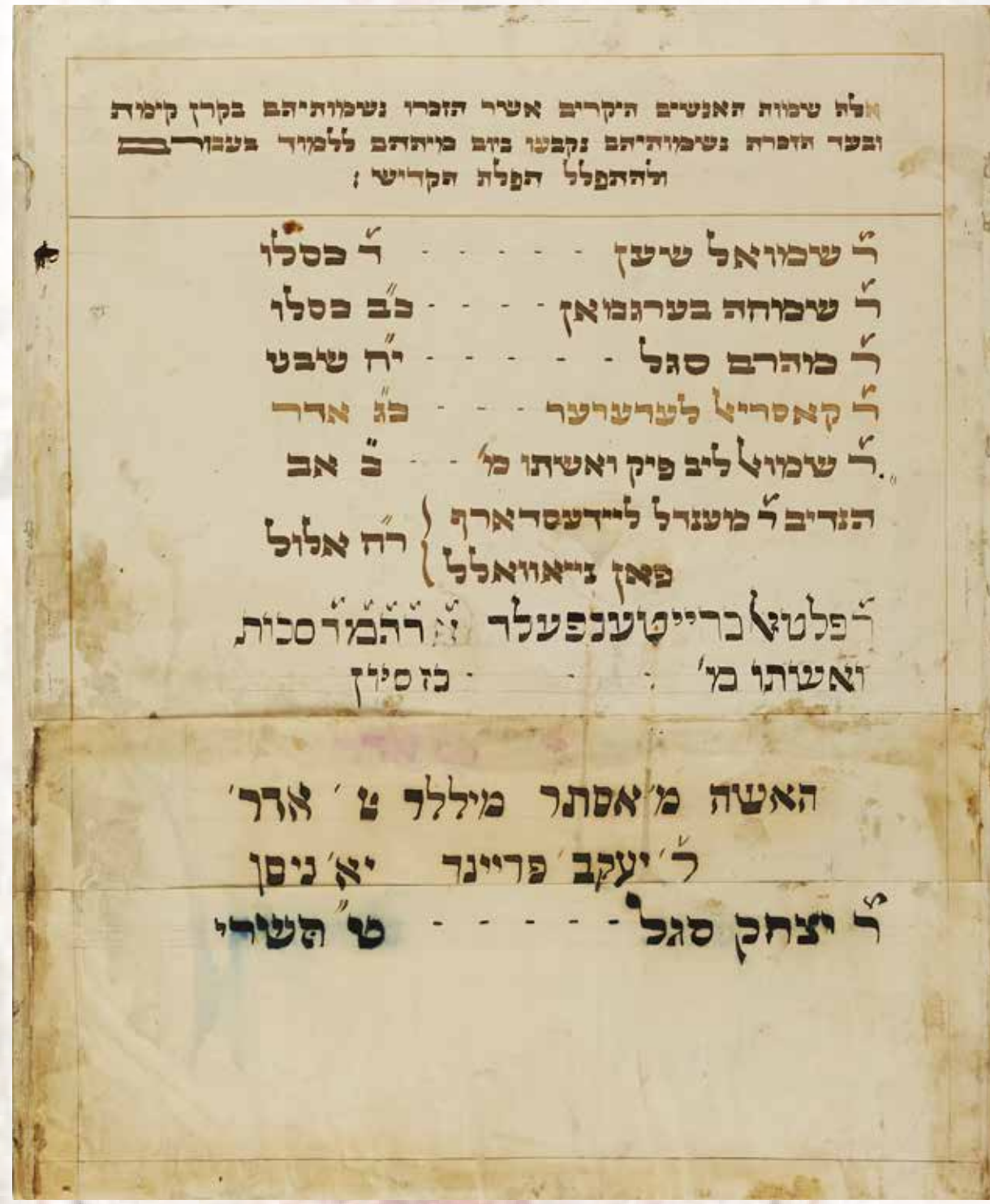
Šablona epitafu pro náhrobek paní Hany, ženy Ješajahu Červinky, Luže, 1815 / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 177.921

Hana Červinková zemřela 19. září 1814 na zápal plic ve věku 74 let. Náhrobek se vztýčoval obvykle rok po pohřbu, tedy v roce 1815. Isaias (Ješajahu) Tscherwinka (Červinka) je v pramenech doložen k roku 1793. Byl synagogálním správcem a prýmkařem.

פה טמונה
אשה יראת ה'
הנה מה טוב ומה נעים מעשיה
נפשה רוחה ונשמתה בטוב תלין
הוד והדר פעלה ועמדת לעד צדקתה
ה'ה הנה ז"ל אשת הר"ר ישעי'
טשערווינקע
1 Srov. Zalm 133:1 / 2 Srov. Zalm 25:13

Zde leží
žena bohabojná,
jak dobré a příjemné! [byly] její skutky,
její duch a duše budou přebývat v dobru,²
sláva a vznešenost [byla] v jejích činech,
a ty dosvědčíš její spravedlnost.
Žena významná, Hana, blahé paměti,
žena pana Ješajahu Červinky

Početního vrcholu dosáhli židé v Luži v roce 1856, kdy jich v místě žilo 301. Ve druhé polovině 19. století pak jejich počet postupně klesá. V roce 1880 už je to pouze 142 osob, které představují asi 9 % celkového obyvatelstva. Na přelomu století je to už jen asi 5 % a absolutní i relativní počty dále klesají. V této době už se nikdo z lužských židů nehlásí k německému jazyku, celá obec se od konce 19. století postupně přiklání k českému jazyku. Za první republiky žije v Luži necelých šest desítek židovských obyvatel, z nichž dva se v roce 1921 přihlásili k židovské národnosti. Po druhé světové válce se vrátilo jen několik jednotlivců, poslední členka židovské obce Luže zemřela v roce 1971.



Seznam jarcajtů, Luže, kolem 1910
Válečný svaz 1942 – 1945
ŽMP, inv. č. 032.059

Seznam dat úmrtí a jmen členů lužské obce, kteří po sobě zanechali zádušní nadaci k tomu, aby za ně v den výročí jejich smrti odříkali kadiš. Mezi jmenovanými se objevují Schoen, Bergmann, Segal (Sgall), Lederer, Leidesdorf, Breitenfeld, Mueller, Freund a také Samuel Leib Pick, který z Luže zřejmě pocházel, ale zemřel v Litomyšli, spolu se svou ženou Theresou 1. srpna 1866 na cholera. (Z lužské rodiny Picků pocházejí předkové prof. Jana Pirka.)

Povijan na Tóru, Náchod, 1665 nebo 1668 / Válečný svaz 1942 – 1945 / ŽMP, inv. č. 061.512

Dar vzácného KMR Paltiel za jeho syna Sendra SGL, necht' mu Svatý, budiž požehnán, dá vyrůst k Tóře a chupě a dobrým skutkům, roku 425 nebo 428 p.m.p. / Jde o nejstarší dochovaný povijan ve sbírce ŽMP. Dárce opony Paltiel nosil titul *roš medina* (hlava země), který byl vyhrazen jen nevyšším představitelům Zemského židovstva. Jeho potomci se během 18. století přestěhovali do Luže a s sebou převezl i synagogální textílie, oponu a tento povijan.



Fragment krajky, Itálie (Miláno?), 17. století / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 178.626



Pláštík na Tóru, Čechy, přelom 17. a 18. století / Válečný svaz 1942 – 1945 / ŽMP, inv. č. 031.174
/ Tři strany pláštíku jsou lemovány hnědou paličkovanou krajkou.



Pláštík na Tóru, Čechy, 1874 / Válečný svaz 1942 – 1945 / ŽMP, inv. č. 031.186 / Nápis: Dar Hospodinu od vzácné ženy, paní Sary, manželky KH Naftaliho Berana v roce 634 p.m.p. (=1874).



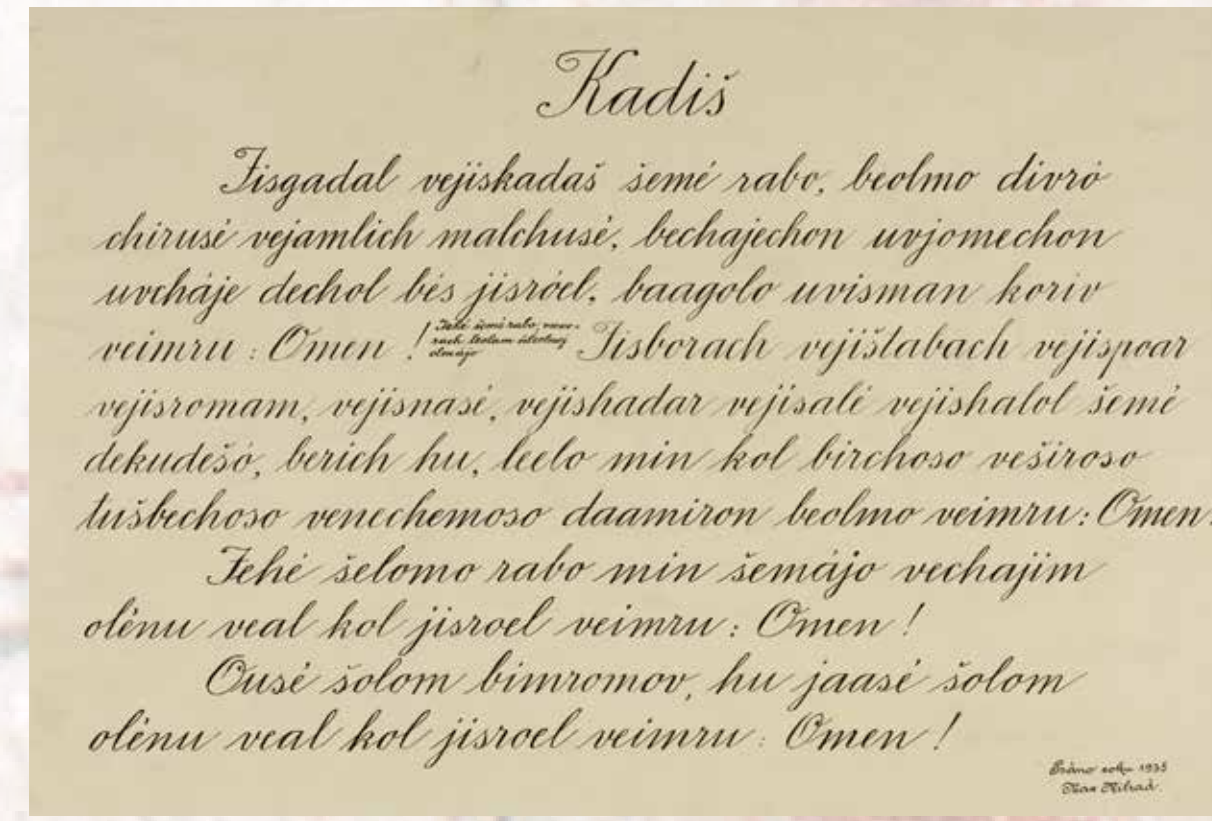
Textilní tabulka pro svátek Purim, s centrálním vyšívaným motivem Ester před králem Achašverošem, Čechy, 1863 / Válečný svaz 1942 – 1945 / ŽMP, inv. č. 082.184

Vzpomínkové tabulky s různými ikonografickými náměty ze Starého zákona patřily především ve 2. polovině 19. století k oblíbeným domácím rukodělným výrobkům nejen židovských žen a dívek. K výzdobě je zde použita vlna, bavlna, hedvábí, dracoun, bullion, krajka, korálky, ale i přírodní jako vlasy, šupiny, kořeny a stébla. Zřícenina na jedné z karet mohla být inspirována zříceninou hradu Košumberk. ŽMP, inv. č. 082.184

Tabulka s modlitbou *kadiš* hebrejská, Čechy, 1935 / Válečný svaz 1942 – 1945 / ŽMP, inv. č. 032.058



Tabulka s modlitbou *kadiš*, Čechy, 1935 / Válečný svaz 1942 – 1945 / ŽMP, inv. č. 032.055 / Českou transliterací zachycena dobová místní výslovnost hebrejštiny.



Zde, svatá obec LUŽE...

Od roku 1669 vstoupili do života lužských židů jezuité. Nejprve se pokoušeli židy z Luže vykázat, což se jim ve dvou případech povedlo. Později změnili strategii a usilovali o to, aby se židé nechali pokřtít. Roku 1722 rozdali všem židům katechismus cílící přímo na ně: v jidiš a němčině sepsaný text pražského jezuitu, cenzora hebrejského tisku, Franze Haselbauera, s názvem Gründlicher Bericht von dem Christenthum, Důkladná zpráva o křesťanství. Úspěch slavili jezuité v Luži u osmi židů, kteří se nechali pokřtít, zatímco celkový počet židů v Luži stále vzrůstal.

Proč nacházíme fragment katolického misionářského spisku v genize mezi hebrejskými svitky a modlitebními knihami? Důvod může být dvojitý. Především je to použití hebrejského písma, které je považováno za posvátné, lze jím totiž napsat Boží jméno. Je zde však i dvojitá ochrana: geniza chrání posvátné svitky a v nich obsažená Boží jména před znesvěcením, ale zároveň chrání i čtenáře svatých textů před texty poškozenými, porušenými, či rovnou mylnými, nebezpečnými a škodlivými.

V roce 1783 měla obec jednoho rabína, kantora, obecního sluhu, správce špitálu, porážče dobytka a dva učitele. Ostatní členové obce se živili jako pachtýři vinopalny, koželužny, prýmkari a největší počet byl obchodníků, z nichž většina našla obživu v podomním obchodu.

V roce 1766 se v pramenech objevují Beranovi, další rod spojený s lužskou židovskou obcí, v níž někteří zastávali i reprezentativní funkce. Na živobytí si Aron a Josef Beranovi vydělávali vinopalnictvím, spolu s obchodem; Joachim Beran byl hostinským v Jedlové.

K důležitým činovníkům židovské obce patřili ti, kdo prováděli obřízku, mohelové. Mezi léty 1818 – 1839 zajišťoval v Luži tento rituál mohel Samuel Ransburg či Ransburger, který žil v čp. XI.



Franz Haselbauer, Gründlicher Bericht von dem Christenthum, Praha, 1720 / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 179.588



Fragment oznámení o výsledku obecních voleb, Luže, konec 18. století / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 179.705 / Nápis: Zde, svatá obec Luže...



Fragment oznámení o zvolení výběřčího milodarů (*gabaj cdaka*), Luže, 1797 / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 177.947 / *Gabajem* na rok 1797/8 v Luži byl zvolen Josef Beran. Písař oznámení Jehuda Goldschmied byl tajemník obce, kantor a učitel.



Oznámení o zvolení výběřčího milodarů (*gabaj cdaka*), Luže, 1808 / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 177.948 / *Gabajem* na rok 1808/9 v Luži byl zvolen Josef Beran, písařem oznámení byl Jehuda Goldschmied.



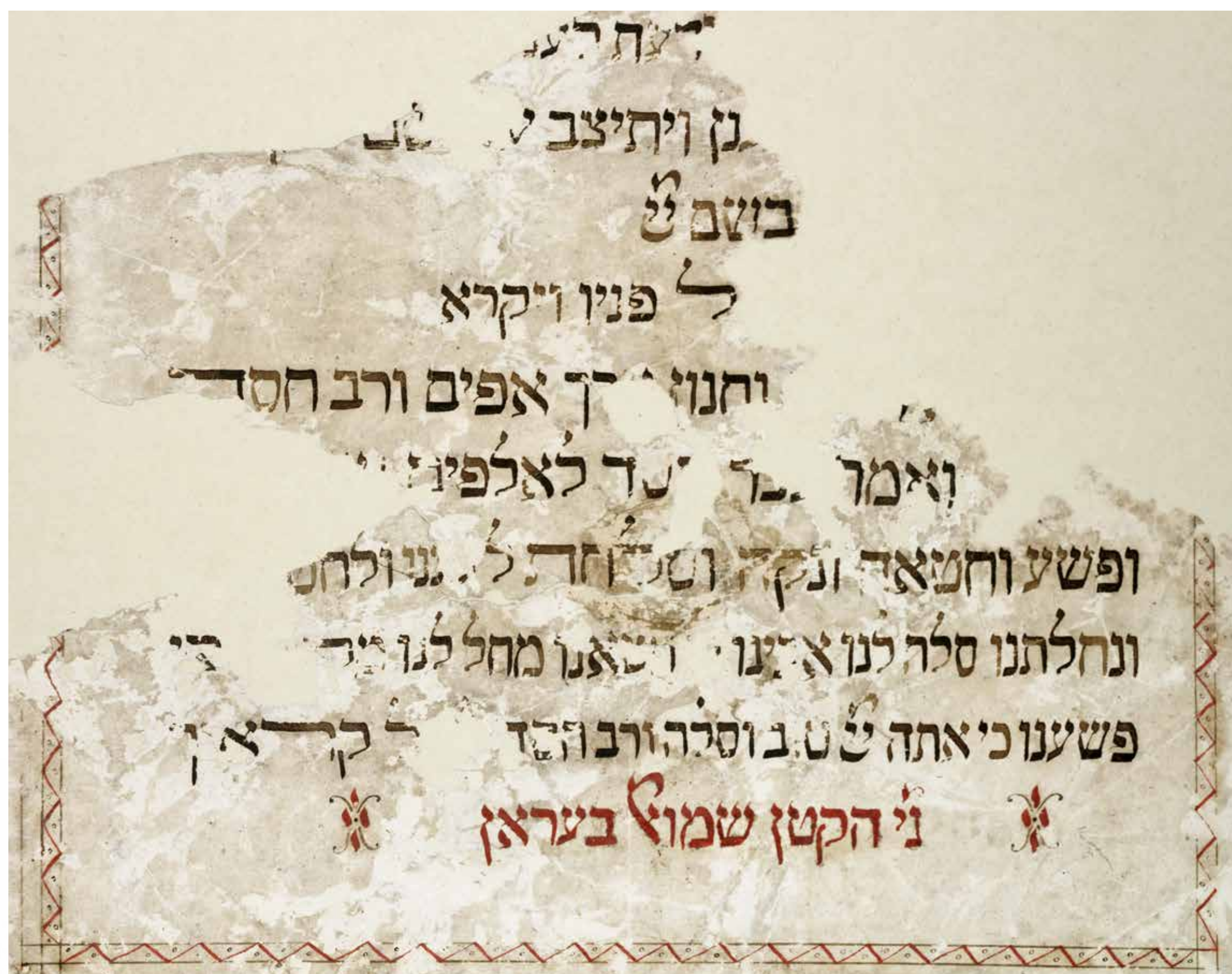
Oznámení o výsledku voleb výběřčího milodarů (*gabaj cdaka*), Luže, 1820 / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 177.949 / *Gabajem* na rok 1820/1 v Luži byl zvolen Šmuel Beran. Autor Jehuda Goldschmied.



Oznámení o výsledku voleb výběřčího milodarů (*gabaj cdaka*), Luže, 1824 / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 177.950 / *Gabajem* na rok 1824/5 v Luži byl zvolen Šmuel Beran. Písař oznámení Wolf Hoch byl domácí učitel u vinopalníka Schmolky v Louňovicích pod Bláníkem.



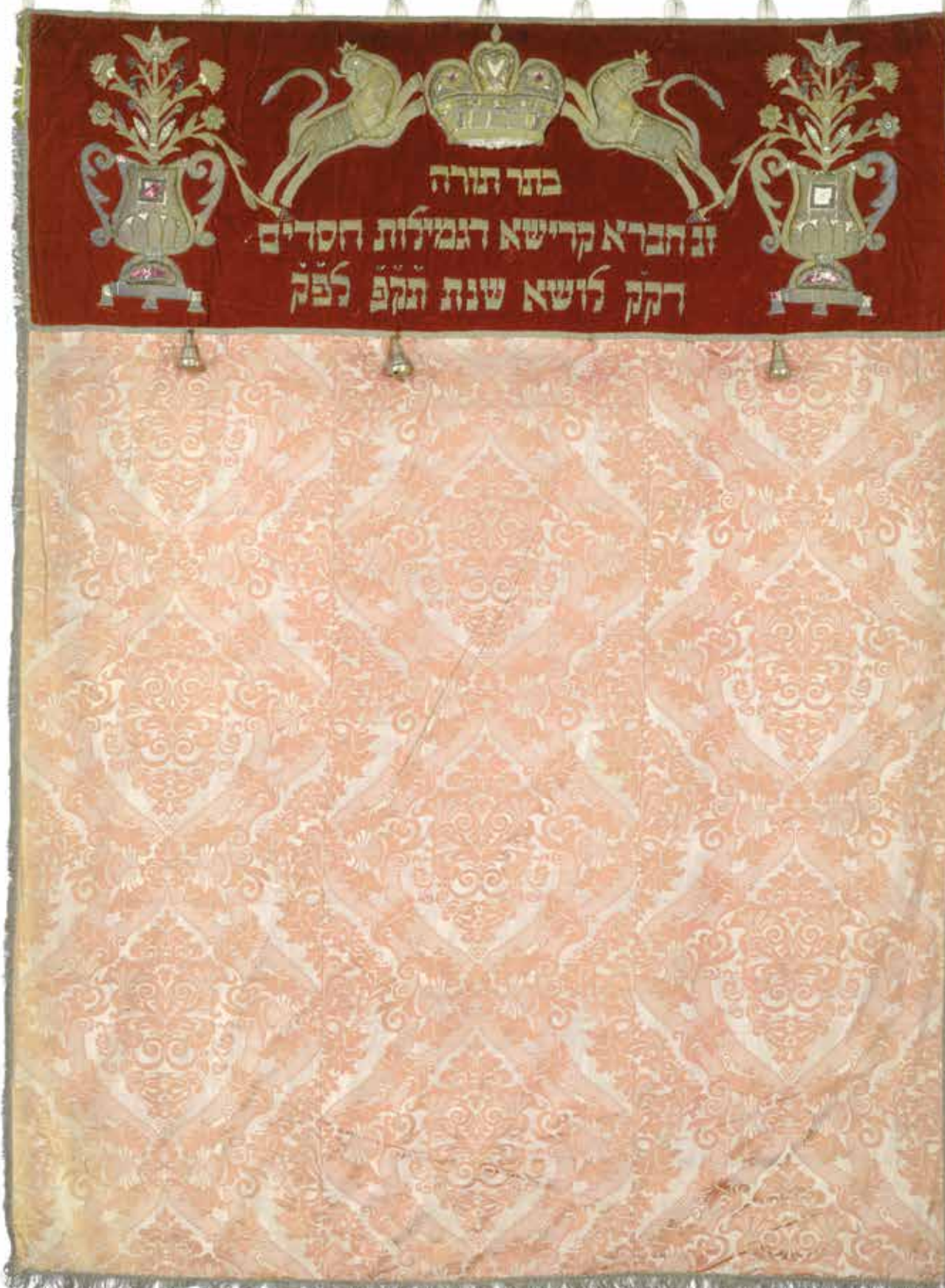
Oznámení o zvolení výběřčího milodarů (*gabaj cdaka*), Luže, 1825 / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 177.929 / *Gabajem* na rok 1825/6 v Luži byl zvolen Šmuel Beran. Písař Wolf Hoch.



Synagogální tabulka s modlitbou Třinácti vlastností milosrdenství, Luže, ca 20. léta 19. století / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 179.697 / Tabulku věnoval Šmuel Beran.



Pokladní kniha pohřebního bratrstva (*Chevra kadiša*), Židovská náboženská obec Luže, 1828 / Válečný svoz 1942 – 1945 / Archiv ŽMP, sign. 34 619 / Jméno *gabaje* Šmuela Berana je zde zmíněno velkými červenými písmeny na titulním listě.



Opóna pohřebního bratrstva, Čechy, 1820 Válečný svoz 1942 – 1945 / ŽMP, inv. č. 031.203



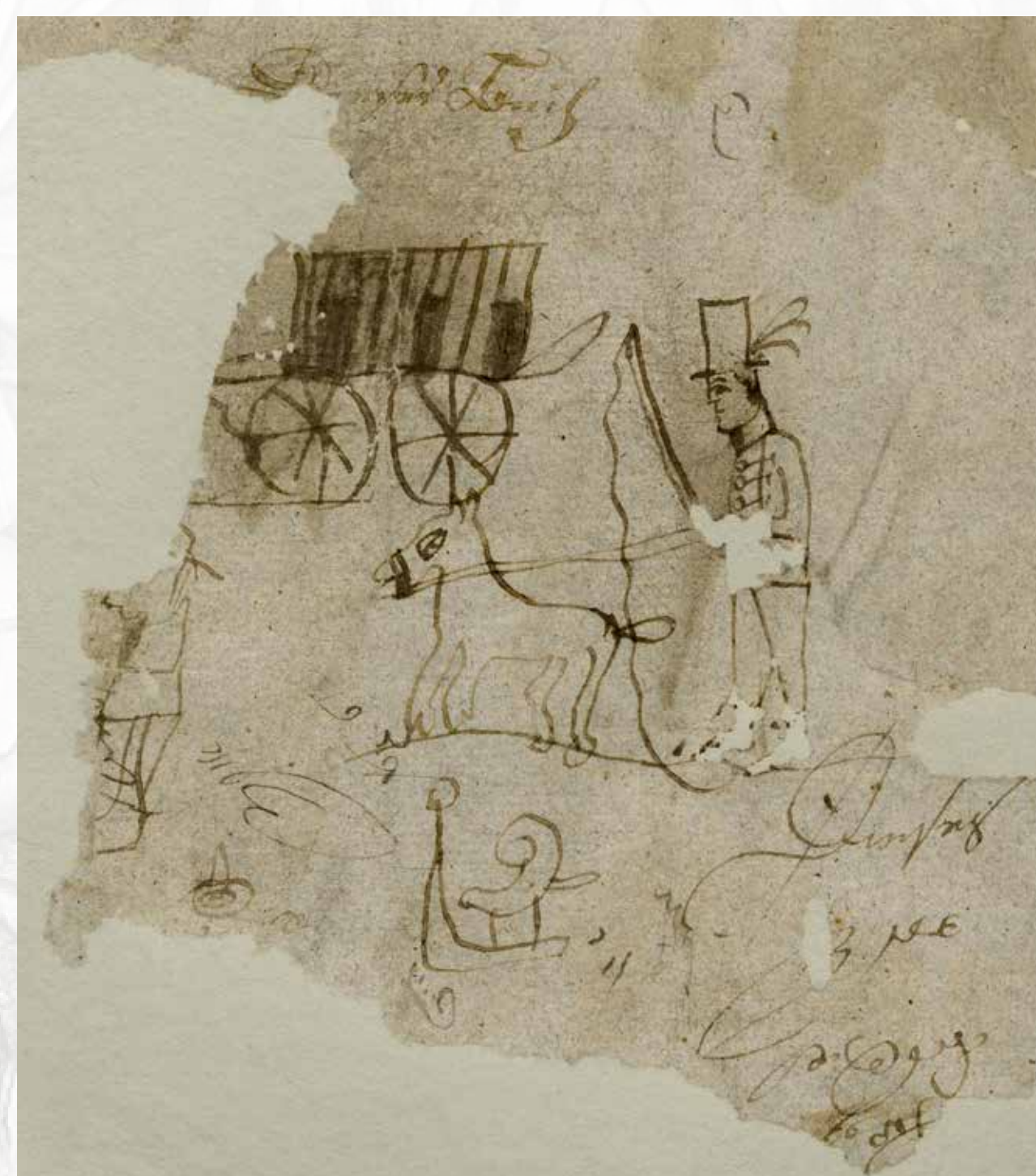
Nástavce na Tóru, Brno, 1. čtvrtina 19. století / Válečný svoz 1942 – 1945 ŽMP, inv. č. 005.033/01,02.



Rituální kořenka, Praha, 1819 / Válečný svoz 1942 – 1945 / ŽMP, inv. č. 005.026 / Opatřeno mistrovskou značkou RG v oválu – Rafael Goldschmid.



Štít na Tóru, Brno, 1810 / Válečný svoz 1942 – 1945 / ŽMP, inv. č. 005.029



Fragment předsádky (?), přípisky a kresbičky tužkou a inkoustem, Čechy, polovina 19. století / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 180.772/01-15 / Vlastnický přípis Avraham Ransburger in Luše (Luže).

SYNAGOGA

Současná synagoga v Luži byla postavena či přestavěna z první synagogy (doložené už roku 1612) kolem roku 1780. Cenné je v této budově zejména dochované středově řechniště, *bima*, kde se předčítalo z rozvinutého svitku Tóry. Kniha sedadel z let 1864 – 1904 dokumentuje 67 mužských míst v lodi a 51 míst na dodnes dochované ženské galerii. Synagoga prošla většími opravami v letech 1881 a 1935. Během válečných svozů 1942 – 1945 byla z Luže do Centrálního židovského muzea v Praze převezena asi stovka předmětů synagogální výzdoby a výbavy, zejména textilií. Po válce sloužila budova synagogy jako sušárna surových kůží, židovská obec zde již nebyla obnovena. Od 90. let převzala správu synagogy pražská židovská obec a v rámci průzkumu objektu zde byla v roce 1996 objevena zatím nejcennější česká geniza.

Geniza v synagoze v Luži je největší nedotčená geniza objevená v českých zemích. Z množství nalezených předmětů byla většina v havarijním stavu, zachráněno bylo asi 600 fragmentů starých tisků, zejména modlitebních knih a dalších náboženských textů, přes sto rukopisů a z textilií (včetně fragmentů) 4 opony, 14 pláštíků na Tóru, 13 synagogálních pokrývek, drapérie, baldachýn a polštář a 21 kusů povijanů na Tóru. Z kovových předmětů to pak byly nástěnné svícny, kratiknoty či kování truhly, z dřevěných předmětů části nábytku a zejména fragmenty svatostánku. Fragmenty dekorativních tabulek zřejmě rovněž patřily k výzdobě synagogy. V genizách nacházené tabulky *Ze ha-šulchan*, které zřejmě zdobily modlitební či čtecí pultíky v synagoze, jsou specifické pro české země.

Tabulka *Ze ha-šulchan*,
Čechy nebo Morava,
2. polovina 18. století /
Nalezeno ve genize
synagogy v Luži /
ŽMP, inv. č. 178.793



Miska na milodary,
Čechy, 18. století /
Nalezeno v genize
synagogy v Luži /
ŽMP, inv. č. 179.293

Povijan na Tóru, Čechy,
1. polovina 19. století. /
Nalezeno v genize
synagogy v Luži /
ŽMP, inv. č. 178.594



Svitek Tóry, Čechy, 19. století /
Nalezeno v genize synagogy
v Luži. / ŽMP, inv. č.
179.652/01,02



Pláštík s motivem koruny a Davidovy
hvězdy, Čechy, 1691 / Nalezeno v genize
synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 178.565 /
Darovali představený HRR Moše, syn
H Davida, blahé paměti,
a jeho žena paní Gitl, necht' žije, roku
451 p.m.p. (= 1691). Kolem Davidovy
hvězdy, která připomíná amulet,
vepsán zkratkou text snad
z kabalistického spisu Zohar.



Pláštík na Tóru, Čechy, 1688 /
Nalezeno v genize synagogy v Luži /
ŽMP, inv. č. 178.564



Synagogální opona, Čechy, 1652 /
Nalezeno v genize synagogy v Luži /
ŽMP, inv. č. 178.691.



Fragment ze svatostánku
(aron ha-kodesh), Čechy, 19. století /
Nalezeno v genize synagogy
v Luži / ŽMP, inv. č. 179.300/01-29



Machzor, fragment světeční
modlitební knihy *Machzor mi-kol
ha-šana*, Dyhernfurt, Ester bat
Josef ben Šabtaj [Bass], 1752
Nalezeno v genize synagogy
v Luži / ŽMP, inv. č. 177.975/10



Fragment rukopisu *jocrot* (hymnů) pro celý rok.
Aškenaz (střední Evropa), 16. století (?) /
Nalezeno v genize synagogy v Luži /
ŽMP, inv. č. 177.974



Výřezávanka s rozpisem Žalmů pro celý rok, Luž, přelom
18. a 19. století / Nalezeno ve genize synagogy v Luži /
ŽMP, inv. č. 179.698



Tabulka *Ze ha-šulchan*, Čechy, 2. polovina 18. století /
Nalezeno v genize
synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 177.937



Kratiknot, Čechy, 19. století /
Nalezeno v genize synagogy v Luži /
ŽMP, inv. č. 179.299





GENIZA

Geniza je nařízení odkládat opotřebované a dále nepoužitelné texty obsahujících Boží jméno do chráněného prostoru, aby se rozložily bez zásahu lidské ruky. Jádrem tohoto nařízení je ochrana Božího jména a úcta k němu. Toto nařízení se postupně rozšířilo: kromě svitků Tóry, tedy pěti knih Mojžíšových, svitků do modlitebních řemínků (*tfilin*) a do schránek na veřejných domů (*mezuzah*) a také amuletů, které rovněž obsahují Boží jméno, do nařízení odkládat předměty předepsaným způsobem spadají i synagogální textilie, zejména povijany na Tóru a synagogální pokrývky, kterých se svitek Tóry přímo dotýká a přenáší na ně část své svatosti. Kvůli použitému hebrejskému písmu, které se rovněž považuje za posvátné, se ale do genizy dostaly např. i učebnice a další školní pomůcky.

Vedle synagogálního vybavení v genizách nacházíme i osobní rituální předměty. V lužské genize bylo nalezeno 42 malých modlitebních plášťů (*talit katan*), 4 modlitební vesty (cidáky), 22 sáčků na modlitební řemínky, šátek, punčocha nebo unikátní zástěrka používaná při obřizce.



Amulet, Čechy, 18. století (?)
Nalezeno v genize synagogy
v Luži / ŽMP, inv. č. 177.922 /
Obsahuje části veršů z Přísloví
3:25 (Neboj se náhlého strachu)
a Žalmu 91:3 (Z morové rány
tě jistě vysvobodí).



Amulet pro novorozeného chlapce (*kimpetbril*, *kindetbrief*),
Sulzbach, 18. století (?) / Nalezeno v genize synagogy v Luži /
ŽMP, inv. č. 178.801 / Amulet obsahuje biblické verše, Ex 22:7
a Žalm 121, ale i exoticky znějící andělská jména jako Sanoj,
Sansanoj, Semangalof, a také hebrejská jména Šamriel
a Chasdiel. Zachycený příběh vypráví hebrejsky a jidiš o dé-
monce Lilith a jejím setkání s prorokem Eliášem. Na jeho
otázku, kam jde, Lilith odpovídá, že jde ukrást dítě té a té ro-
diče, aby mu pila krev, sála morek z kostí a jedla jeho maso.
Prorok Eliáš ji v tom pochopitelně zabránil, a aby Lilith unikla
jeho kletbě, prozradil mu 14 svých tajných jmen, pomocí nichž
ji lze zahnat. V horní části amuletu je v kartuši vyobrazena
obřízka, na bocích pak Adam a Eva.



Fragment tabulky s hebrejskou
abecedou, Čechy, 18./19. stole-
tí / Nalezeno v genize synago-
gy v Luži / ŽMP, inv. č. 178.798
/ Učební pomůcka obsahuje
kombinace souhláskových pís-
men a samohláskové punkta-
ce (teček umístěných obvykle
pod písmenem). Poslední dvě
písmena jsou ligatury, propoje-
ná písmena JJ, „i, a El, al, značky
Božího jména.



Modlitební řemínky,
střední Evropa, 19. století
Nalezeno v genize synagogy
v Luži / ŽMP, inv. č. 180.520/01



Sáček na modlitební řemínky, Čechy, polovina
19. století / Nalezeno v genize synagogy v Luži
/ ŽMP, inv. č. 180.520/04



Sáček na modlitební řemínky, Čechy,
2. polovina 19. století / Nalezeno v genize
synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 180.357



Cidákl, vesta přешitá z modlitebního pláště, Čechy, 18. století /
Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 178.570



Malý talit, Čechy, 19. století / Nalezeno v genize synagogy v Luži /
ŽMP, inv. č. 178.683



Obřízková zástěrka Luže, Čechy,
18. století / Nalezeno v genize
synagogy v Luži /
ŽMP, inv. č. 178.582



GENIZA záhadná

Geniza je v prvé řadě institucí náboženskou. Mezi stovkami modlitebních knih a desítkami svitků se však objevují i předměty, které s náboženstvím nemají žádnou zřejmou spojitost. Je jich výrazně méně než hebrejsky psaných knih a rituálních textilií, zároveň však jejich množství není zanedbatelné. Navíc sobě podobné předměty nacházíme v různých genizách, což potvrzuje, že jejich uložení zde není náhodné.

V genizách nacházíme části mužského, ženského i dětského oděvu, překvapivé jsou i různé oděvní doplňky, jako kabelka. Nejpozoruhodnější je především větší množství obuvi různého typu a z různých materiálů. Vždy jde o oděv či obuv nošenou, použitou. Boty jsou častěji jednotlivé, ale najdou se i v páru. V tradičních náboženských písemných pramenech pro tuto praxi nenacházíme žádné vysvětlení, byť věnují pozornost obuvi např. při svátku *Iom kipur* (kdy je zakázáno nosit koženou obuv) nebo při obřadu *chalice* (kdy se vyzutím zbavuje bratr zemřelého bezdětného muže povinnosti oženit se s vdovou). Zdá se, že možné výklady bude zřejmě třeba hledat mimo rámec tradičního judaismu: obuv někdy zazdívali do základů budov nebo ke komínu ti, kdo věřili, že takto dům ochrání. Podobně se ukrývaly ostré předměty z kovu či nádoby a lahvičky. Toto vysvětlení nemá v judaismu oporu, můžeme však předpokládat vliv okolní nežidovské společnosti. Každopádně genizy skrývají nejedno tajemství...



Bota z páru pravděpodobně domácí ženské obuvi, Čechy, 19. století (?) / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 178.713/01,02

Kožený pantofel s koženou flokovanou (částečně dochovanou) podešví, Čechy, 19. století (?) / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 178.715



Dětská rukavička z jelenice, Čechy, 19. století / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 178.636



Dámská kabelka z černého hedvábného plyše, střední Evropa, 19. století / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 179.407



Nízké nazouvací střevíce bez šněrování, vytvořené spirálovitým sešitím plochých lýkových pásek spletených do copánků, včetně stejným způsobem zhotovené podrážky, Čechy, 19. století (?) / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 180.413 a 180.414



Lžice, Luže, 19. století (?) / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 179.295



Zavírací nůž, Čechy, 19. století / Nalezeno v genize synagogy v Luži / ŽMP, inv. č. 179.294.

